

Râbıtaya İtirazlar ve Cevaplar: Son Dönem Osmanlı Âlim ve Sûfilerinden Mehmed Fevzi Efendi'nin Aynü'l-Hakîka fî Râbıtati't-Tarîka Risalesi Örneği

Objections and Responses to Râbıta: An Example of the Treatise Aynü'l-Hakîka fî Râbıtati't-Tarîka by Mehmed Fevzi Efendi, a Late Ottoman Scholar and Sufi

Hamdi KIZILER

Prof. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı
Prof., Karabük University Faculty of Theology Department of Sufism
Karabük / Türkiye
hamdikiziler@karabuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9131-1645

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 15.02.2025
Kabul Tarihi / Accepted : 14.04.2025
Yayın Tarihi / Published : 20.06.2025
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran-June
Cilt / Volume: 12 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 27-44

Atıf / Cite as

Kıziler, Hamdi. Râbıtaya İtirazlar ve Cevaplar: Son Dönem Osmanlı Âlim ve Sûfilerinden Mehmed Fevzi Efendi'nin Aynü'l-Hakîka fî Râbıtati't-Tarîka Risalesi Örneği. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2025), 27-44.

Doi: 10.33460/beuifd.1640357

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Yazarların dergide yayınlanan çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.

Authors publishing with the journal is licensed under the CC BY-NC 4.0 and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.

Öz: Tasavvuf düşüncesinde, müridin mürşidiyle manevî bağ kurması anlamında kullanılan râbıta, geleneksel olarak bütün tarikatlarda uygulanan etkin bir ruhsal veya manevî eğitim yöntemidir. Tasavvuf ehli, bu usulle kişinin ruhsal gelişimi ile ahlakının güzelleştirilmesini hedeflemiştir. Böylece kişinin benlik dönüşümünün daha kolay olabileceğini kabul etmişlerdir. Bu usul, tasavvuf tarihinin ilk dönemlerinden itibaren başlamış ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Tasavvuf ehline göre râbıta, "mürşidin rol model alınması" anlayışıyla doğrudan ilişkilidir. Zira mürşid, seyr ü sülûkünü tamamlamış ehil, yetkin ve kâmil bir şahsiyettir. Uzun ve meşakkatli bir nefis ve ahlaki eğitim sürecinden sonra kendisi de artık eğitim verebilecek bir mürebbi kabul edilir. Esasen tasavvuf düşüncesinde irşad ehli için doğrusu da budur. Bunun aksi asla mümkün değildir. Sadece bu vasıfta olan bir mürşid-i kâmil rol model alınabilir. Şüphesiz rol modellik, güzel ve iyi

olan söz, tutum ve davranışların örnek alınmasıyla mümkündür. Eğer mürid mürşidinin yanında veya yakınında ise, onu görerek örnek alması elbette daha kolay olur. Yanında değil veya başka mekanlarda iseler o zaman mürid, mürşidini zihnen düşünür ve kalben bir bağ kurmaya çalışarak onun hâliyle hallenmeye gayret eder. Onun şahsiyet ve güzel ahlak özelliklerini kendisine transfer etmeye çalışır. İşte tasavvuf düşüncesinde basit anlamda buna râbîta denilmiştir. Geleneksel olarak uygulanan râbîta uygulamasından tasavvuf ehlinin hedeflediği temel amaç, sâlikin halis bir niyetle girdiği bu yolda, nefsinin kötülüklerden arındırmak, ruhunu tasfiye etmek ve nihayetinde tüm tutum ve davranışlarını kemal seviyesine erdirmek amacıyla mürşidinin hâliyle hallenmesidir. Râbîtayı bu amaçla yapan bir mürid, zamanla mürşidinin güzel ahlakını, kemale ermiş hal ve hareketlerini modelleyerek içselleştirir ve günlük hayatına yansıtır. Onun rehberliğinde maddi ve manevî her türlü kötülüklerden uzak durmayı ve güzelliklere yönelmeyi bir alışkanlık (huy/meleke) hâline getirir. Zaten tasavvuf ehlinin de arzuladığı böyle bir şahsiyet inşa etmektir. Bunun için râbîta, uygulanan bir usuldür. Bununla beraber râbîta, tasavvuf düşüncesinde en çok tartışılan, itiraz edilen, dine aykırı olduğu söylenen, bidat kabul edilen, hatta din dışılığıyla itham edilen konulardan biri olmuştur. Tasavvufun ilk dönemlerinde fazla olmamasına karşılık özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde hem râbîtayı savunanların hem de karşı olanların eser yazmaları dikkat çekicidir. Son dönem Osmanlıâlim ve sûfilerinden Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi, şeyhini ziyaret amacıyla gittiği yerde râbîtanın aleyhine yazılmış, içinde râbîtanın bidat, putperestlik ve şirk olduğunu ifade eden; dini ve tasavvufî herhangi bir dayanağı olmayan eleştiri ve itirazlara yer verildiği bir risale görmüştür. Mehmed Fevzi Efendi'nin mukaddimesinde belirttiğine göre, insanların zihnini karıştırmak amacıyla yazılan böyle bir risaleye cevap vermenin sorumluluğunu hissetmiş ve reddiye türünden bir risale yazmıştır. Adını da Aynü'l-Hakîka fî Râbîtati't-Tarîka (Tarikattaki Râbîtanın Gerçek Mahiyeti) koymuştur. Mehmed Fevzi Efendi'nin gördüğü risalenin Hafız Seyyid Hoca'ya ait olduğu kabul edilmektedir. Bu çalışmada, Mehmed Fevzi Efendi'nin gördüğü söz konusu risaledeki itirazlar ile onlara reddiye mahiyetinde yazdığı cevaplar ele alınacaktır. Mehmed Fevzi Efendi, risalesine râbîtaya karşı yapılan itiraz ve iddiaların hepsini değil, iktibaslar yaparak kendisine göre uygun gördüğü ifadeleri almış ve hemen akabinde cevap vermiştir. Verdiği cevapları ayet ve hadisler ile âlim, ârif, tasavvuf ehlinin görüşleriyle desteklemiştir. Bu sebeple çalışma, müellifin râbîta aleyhine gördüğü bir risaleye verdiği cevaplar ile sınırlıdır. Ancak konuya giriş mahiyetinde râbîta hakkında genel bir bilgi ile tasavvuf tarihinde râbîtayla ilgili leh veya aleyhteki görüşlere de kısaca değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Râbîta, Mehmed Fevzi Efendi, Risale, Bidat.

Abstract: In Sufi thought, râbîta, which means establishing a spiritual connection between the disciple and the spiritual guide, is a traditional and effective method of spiritual or mystical training practiced in all Sufi orders. The Sufi practitioners aimed to enhance the disciple's spiritual development and moral refinement through this method. They believed that this would facilitate the transformation of the self. This practice began in the early periods of Sufi history and has continued to the present day. According to Sufi practitioners, râbîta is directly related to the concept of "taking the spiritual guide as a role model". The spiritual guide is considered a competent and perfect personality who has completed their spiritual journey. After a long and arduous process of self and

moral training, they are deemed capable of providing guidance. In Sufi thought, this is the correct approach for those qualified to guide others. Only a perfect spiritual guide with these qualities can be taken as a role model. Undoubtedly, role modeling is possible by emulating good and virtuous words, attitudes, and behaviors. If the disciple is near or close to the spiritual guide, it is easier to emulate them by observing. However, if they are not near or in different locations, the disciple mentally envisions the spiritual guide and tries to establish a heartfelt connection, striving to emulate their state. They attempt to transfer the spiritual guide's personality and virtuous characteristics to themselves. In simple terms, this is called *râbita* in Sufi thought. The primary goal of the traditional practice of *râbita* is for the disciple to purify their self from vices, cleanse their soul, and ultimately elevate all their attitudes and behaviors to a level of perfection by emulating the spiritual guide's state. A disciple who practices *râbita* with this intention gradually internalizes the spiritual guide's virtuous morals and perfected behaviors, reflecting them in daily life. Under the guidance of the spiritual guide, they develop a habit of avoiding all kinds of material and spiritual evils and inclining towards virtues. This is the type of personality that Sufi practitioners aim to cultivate, and *râbita* is a method applied for this purpose. However, *râbita* has been one of the most debated, objected to, and criticized topics in Sufi thought, often labeled as contrary to religion, considered a *bid'ah* (innovation), and even accused of being outside the religion. Although it was not prevalent in the early periods of Sufism, in recent times, especially in the late Ottoman period, it is noteworthy that both proponents and opponents of *râbita* have written works. Among the late Ottoman scholars and Sufis, Mehmed Fevzi Efendi—who was the Mufti of Edirne—encountered a treatise that vehemently criticized *râbita*, describing it as baseless, idolatrous, and without any legitimate religious or Sufi foundation. As he records in the introduction to his own work, this experience compelled him to respond, feeling a moral obligation to refute such claims. Consequently, he authored a rebuttal treatise titled '*Ayn al-Ḥaqîqa fî Râbiṭat al-Ṭarîqa* ("The Essence of Truth Concerning the *Râbiṭa* in the Sufi Path"). It is believed that the critique he responded to was written by Ḥafîẓ Seyyid Hoca. This study examines the objections raised in the treatise encountered by Mehmed Fevzi Efendi and the refutations he presented. Mehmed Fevzi Efendi did not address all the objections and claims against *râbita* in his treatise but selected and responded to the expressions he deemed appropriate through quotations. He supported his responses with verses from the Quran, hadiths, and the views of scholars, mystics, and Sufi practitioners. Therefore, the study is limited to the responses given by the author to a treatise he saw against *râbita*. However, as an introduction to the topic, a brief information about *râbita* will be provided, and if necessary, the views for and against *râbita* in the history of Sufism will also be mentioned.

Keywords: Sufism, *Râbita*, Mehmed Fevzi Efendi, Treatise, Heresy.

Giriş

Son dönem Osmanlı âlim ve sûfilerinden Mehmed Fevzi Efendi, 1826 yılında Denizli'nin Tavas ilçesinde dünyaya gelmiştir. Adı Mehmet, mahlası Fevzi'dir. Edirne'de yaklaşık yirmi yıl kadar müftülük yapmıştır. Bu sebeple Edirne Müftüsü olarak tanınmıştır. İlk eğitimini memleketinde aldıktan sonra sırasıyla Manisa,

İskenderiye ve Mekke-i Mükerrreme’de tahsilini tamamlamıştır. Mehmed Fevzi Efendi, zahir ilimlerinin yanında tasavvufu da yakından ilgilenmiştir. Genç yaşta 1841 yılında çıktığı hac yolculuğunda Mekke’deki Nakşibendî Şeyhi Hâlidî Abdullah Efendi’ye (ö.1269/1852?) intisap etmiştir. Anadolu’nun çeşitli illeri ile Rumeli, Kudüs, Halep’te müderrislik, müftülük, nâiblik, mevleviyet ve kazaskerlik görevlerinde bulunmuştur. Müellif 1318/1900 senesinde İstanbul/Karagömrük’te vefat etmiştir. Kabri Fatih Camii haziresindedir. Mehmed Fevzi Efendi, ilim, kültür ve edebiyat gibi pek çok konuda velud bir insandır. Osmanlı Devleti’nin son devir âlim, şair, kadı, sûfî, müderris, münevver ve devlet adamlarından kabul edilmiştir.¹

Bu çalışmada, dini sahada pek çok eser telif eden Mehmed Fevzi Efendi’nin sûfî kimliği ile yazdığı *Aynü’l-Hakika fî Râbitati’t-Tarîka* adlı eseri konu edilecektir. Risale, Arap alfabesiyle yazılmış ve 24 sayfa olarak basılmıştır. Baskı yeri ve tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Mehmed Fevzi Efendi, risalenin başında telif gerekçesi olarak şöyle demektedir:

“Allah’a hamd, Hz. Peygamber’e ve ashabına salat ve selam olsun. Nakşibendî tarikatı mensupları arasında kusurlarla dolu el-Hâc Mehmed Fevzi... Edirne’de müderris bulunduğum esnada, ziyaret maksadıyla Filibe’ye gitmek için yola çıktım. Şehre varır varmaz, Şehabeddin Veli Paşa hazretlerinin medreselerine uğradım. Orada müderrislik yapan, Nakşibendî yolunun büyüklerinden üstadım el-Hâc Ali Hoca’yı ziyaret ettim. Âlimlerin çoğu Nakşibendî tarikatını emin, kuvvetli ve sağlam bir kale (sığınak) gibi görürler. Ve o yolun büyüklerine intisap ederek, kendilerini muhafaza altına alırlar. Gerek Nakşibendî tarikatında ve gerekse diğer bütün tarikatlarda râbita-i şerife, zikir âdâbının başı ve feyz alabilmenin menşei kabul edilir. Hakikat böyle iken birinin yazdığı bir risalede² râbita-i şerifeye “pis put”, râbita ehline de “putperest” ve “müşrik” dediğini gördüm. Bu fakir, râbita gibi ince meseleleri çok bilemem. Ancak bu apaçık meseleyi bilmeyecek kadar da ahmak değilim. Zira insaf sahibi olan her insan; tevhid, zikir ve râbita ehlini küfürle itham etmenin ne derece büyük bir hata olduğunu bilir. Çünkü bu mesele gökteki güneş gibi açıktır. Lakin herkesçe bilindiği gibi, bazı mevzuların yaldızlı sözlerle ifade edilmesi, onu okuyanı ve meselenin hakikatini bilmeyenleri aldatılabilir. Bu sebeple Nakşibendî büyüklerinin ruhanîyetlerinden feyz alarak o bâtil (yanlış/bozuk) risaleye cevap mahiyetindeki bu risaleyi kaleme almaya cesaret ettim. Risalenin adını da *Aynü’l-Hakika fî Râbitati’t-Tarîka* (*Tarikattaki Râbitanın Gerçek Mahiyeti*) koydum. Acizane temennim odur ki, insanlar o sapık risâleyi okuyup

1 Mehmed Fevzi Efendi hakkında daha fazla geniş bilgi için bz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000), 1/249; Ömer Yılmaz, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri* (İstanbul: Hikemiyat Yayınları, 2022); Mustafa İsmet Uzun, “Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/506-509.

2 Risalenin Hafız Seyyid Hoca’ya ait olduğu kabul edilmektedir. Bk. Akif Dursun, “Râbitanın Tarihi Gelişimi, Tanımı ve Fikhi Hükümü”, *Süfîyye*, 10 (Haziran 2021), 98.

da Müslümanları küfürle itham etmesinler. Çünkü Allah korusun, aksi takdirde kendileri kafir olur.”³

Müellifin mukaddimesinden de anlaşıldığı gibi bu eser, tasavvuf düşüncesindeki râbita konusunda tarikat ehlini küfür ve şirkle itham edecek kadar ileri gidenlere karşı telif edilmiş bir reddiyedir. Müellif Mehmed Fevzi Efendi, Nakşî-Hâlidî tarikatına mensup olduğu için, kendisinden önceki kâmil müürşidler gibi râbita konusunda hassas davranmış, râbitayla ilgili iddia edilen yanlış anlayışları reddetmiş, râbitayı savunmuş, meşruiyetini; ayet, hadis, kadim ulemâ ve urefâdan tarikat büyüklerinin söylediklerine dayandırarak açıklamaya çalışmıştır.

Bu çalışmayla tasavvuf tarihinde geçmişten günümüze kadar râbita hakkında devam eden kadim tartışmaların bir kısmı, Osmanlının son dönem âlim ve âriflerinden Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin *Aynü'l-Hakîka fî Râbitatî't-Tarîka* isimli eseri özelinde gündeme getirilmeye çalışılacaktır. Her ne kadar çalışma söz konusu müellifin risalesiyle sınırlı ise de konu bütünlüğünü sağlamak ve müellifin söylediklerini daha kolay anlamak açısından tasavvuf düşüncesinde râbita hakkında genel bilgi vermek isabetli olacaktır.

1. Tasavvuf Düşüncesinde Râbita

Râbita kavramı sözlükte “râb” kökünden türeyen bir kelime olup “iki şeyi birbirine bağlayan ip, alaka, bağ, vuslat, münasebet, ilgi ve sevgi ile mensubiyet, cesur ve dayanıklı olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁴ Tasavvuf düşüncesinde ise “sâlikin kâmil bir müürşide manevî olarak kalben bağlanması, onun sûret ve sîretini (hem yüzünü hem de ahlak, söz, tutum ve davranışlarını) düşünmesini” ifade eder.⁵ Tasavvuf tarihinde râbita uygulamasının basit şeklinin tasavvufun kurumsallaşmaya başladığı ilk zamanlardan beri var olduğu kabul edilmiştir. Râbita hakkındaki farklı uygulamalar ile çeşitli görüş ve düşünceler, ilk dönemlerden ziyade daha sonraları ortaya çıkmıştır. Zaman içinde bazı değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır. Nitekim önceleri râbita kavramına yüklenen anlam; “şeyhi sevmek, kalbini ona bağlamak, bu sayede ondan feyiz almak ve davranışlarını taklit etmek”⁶ iken sonraları bunlara “şeyhin suretini düşünmek” de eklenmiştir.⁷

3 Edirne Müftüsü el-Hac Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakîka fî Râbitatî't-Tarîka* (b.y., ts.), 1-4. Mehmed Fevzi Efendi'nin bu risalesi, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin Üç Risalesi* başlığıyla yayınlanan bir kitabın üçüncü risalesi olarak Nurullah Koltas tarafından Osmanlı Türkçesine sadık kalınarak çeviriyazı şeklinde neşredilmiştir. Bk. Nurullah Koltas, “Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin “Râbita” Hakkındaki Aynü'l-Hakîka fî Râbitatî't-Tarîka Adlı Eseri”, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin Üç Risalesi*, ed. Abdullah Taha İmamoğlu (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 111-136.

4 Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1414), 7/302; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yayınları, 2005), 507.

5 Necdet Tosun, “Râbita”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/378.

6 Rifat Okudan, “İnsani Bir İnişiyak Olarak Râbita”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 10 (2003), 206; İrfan Gündüz, “Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita” *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 19 (2007), 28; Sevim Arslan, “Muhabbet Râbitası”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III (2015), 53, 61; Vahit Göktaş, “Mevlânâ Halid-i Bağdâdî'nin “Risaletü fî Tahkiki'r-Râbita” Adlı Eseri ve Râbita ile İlgili Görüşleri”, *Tasavvuf Yazıları* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014), 332.

7 Tosun, “Râbita”, 34/378.

Kaynaklarda râbitanın, tasavvufun ilk zamanlardan beri, adı konulmadan ruhsal gelişim ve manevî bir eğitim usulü olarak var olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Necmeddin-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221), tasavvuf tarihinin önemli ve etkin sûfisi Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö. 297/909) atfen söylediği "sâlik, devamlı bir surette şeyhine kalbini raptetmeli" ifadesi, Abdülkâdir-i Geylânî'nin (ö. 561/1166) râbita uygulamasına işaret eden bazı ifadeleri, râbitanın kavramdan ziyade bir seyr ü sülûk uygulaması olarak var olduğunu göstermektedir.⁸

Günümüz tasavvuf anlayışına benzer râbita ve uygulama şeklinin ilk defa meşhur mutasavvıf Bahâeddin Nakşibend'in (ö. 791/1389) önemli müridi ve halifesi Muhammed Parsâ'ya (ö. 822/1420) telkin ettiği kabul edilmektedir. Bu sebeple, tasavvuf tarihinde râbita anlayışı daha çok Nakşibendiyye tarikatı ile hep özdeşleşmiştir. Bununla beraber ilk tarikatlardan olup günümüze kadar varlığını sürdürebilen Kadiriyye, Halvetiyye, Çiştîyye, Rifâiyye ve Şâzeliyye gibi pek çok tarikatta da râbitanın bulunduğunu söylemek mümkündür.⁹

Necdet Tosun, râbitayı kadim tasavvuf geleneğinden hareketle şöyle yorumlamaktadır:

"Sûfilere göre râbita, kalbi dünyevî düşüncelerden temizlemek ve korumak, mürşidin ruhaniyetinden feyiz almak ve onun vasıtası ile Allah'ı hatırlamak, gıyabında mürşidle manevî beraberlik ve muhabbet tesis etmek amacıyla icra edilir, bunların en önemlisi muhabbetir. Tasavvufî anlayışa göre mürid, şeyhinin davranışlarını taklit edebilmek ve onun manevî halini kendi üzerine yansıtabilmek için şeyhini sevmelidir. Çünkü seven kişi sevdiğine benzemek ister. Sevgi ve ülfet, şeyh ile mürid arasında bir vasıttır. Bu sevginin gücü nispetinde müride şeyhinden manevî hal sirayet eder."¹⁰

Yukarıdaki ifadelerle göre, günümüzde şahsiyet transferinden bahseden modern beşerî ve manevî bilimler, tasavvuf düşüncesindeki kadim râbita uygulamasını teyit eder mahiyettedir.¹¹ Nitekim teknik ve teknolojinin hızla ürettiği dijitalleşme ortamında belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır ki insanlar kendi kimliklerini bulmak için başkalarının kimliklerine özenmekte ve onları model almaktadır. Örnek veya model alınan kişi veya gruplarla "özdeşim" kurmaktadır. Bu ve benzeri durumları "aynileşme" ve "grup psikolojisi" şeklinde değerlendiren psikologlar, insan tutum ve davranışlarının bundan etkilenip değişebildiğini ifade

8 Ebu'l-Cennâb Necmeddin Kübrâ, *Fevâ'ihu'l-Cemâl ve Fevâtihu'l-Celâl*, thk. Yusuf Zeydan (Kahire: Dâru Suâd es-Sabâh, 1993), 124; Muhyiddin Ebu Muhammed Abdülkadir Geylanî, *Fütûhu'l-Gayb* (Kahire: b.y., 1973), 237; Dila-ver Selvi, *Tasavvuf Metodu Olarak Râbita* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016), 103.

9 Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 315; Gündüz, "Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita", 30; Tosun, "Râbita", 34/378.

10 Tosun, "Râbita", 34/378.

11 Daha fazla bilgi için bk. Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdlar*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yayınları, 1987); Alfred Adler, *Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme*, çev. Belkıs Çorakçı (İstanbul: Say Yayınları, 1983); Ayhan Songar, *Psikiyatri* (İstanbul: Geçit Kitabevi, 1977); Kemal Sayar, *Sûfî Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013).

etmektedir.¹² Sanal âlem denilen günümüzün çeşitli medya araçlarında, karakter veya şahsiyetini başkalarına benzetmeye çalışan ve nihayet onlar gibi davranan kişilerin varlığı fazlasıyla görülmektedir.

Râbita konusunda önemli çalışmaları olan Gündüz, râbitada önemli hususu vurgulayarak şöyle demektedir:

“Râbita, müridin şeyhinin suretini sıcak ve canlı bir şekilde hayalde tasavvur etmesidir. Bu keyfiyet, müridin zamanla, şeyhini benimsemesi, onunla bütünleşip özümsemesi, onun ahlak ve faziletiyle bezenmesi, şahsiyetinin onun şahsiyetinde erimesi ve onunla aynîleşmesini temin etmeye yarayan bir vasıttır. Tasavvuf literatüründe bu duruma ‘Fenâ fi’ş-şeyh’ denilir. Tasavvuf ehli arasında erdirici ortak bir yol kabul edilen râbitaya riayet eden mürid, zamanla şeyhinin hal ve vasıflarının kendisine yansımaya sebep olur. Daha sonra bu durum müridi ‘Fenâ fi’r-Rasûl’, nihâyetinde de ‘Fenâ fillah’a ulaştırmayı hedef alır.¹³ Bu yüzden kabilîyeti, Allah’tan feyz almaya muktedir olan müridlere râbita tavsiye edilmemiş, aksine terk etmeleri istenmiştir.”¹⁴

Râbitayı insanî bir insiyak olarak görüp değerlendiren Okudan ise şöyle değerlendirmektedir:

“Tasavvuftaki râbita, kâmil ahlak sahibi kişilerle kurulması istenen sevgi bağıdır. Sevenle sevilenin bir olmasıdır. Hatta insanî bir insiyak olarak kültürler arası ortak bir özelliktir. Yani râbita, insan karakterinin, başkalarının yaptıklarını aynen yapmak suretiyle farkına varmadan biçim kazanmasının, kişiye sevdiğinin tavırlarının, şahsiyetinin yerleşmesinde önemli bir fonksiyon icra etmesinin adıdır. Çünkü insan, sevdiklerini hiçbir önyargı olmaksızın benimser ve onunla özdeşleşir.”¹⁵

2. Râbitaya İtirazlar ve Cevaplar

İslamî ilimler arasında belki de en çok tartışılan veya karşı çıkılan ilmin tasavvuf ilmi olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle tasavvuf düşüncesinin kavramsallaşması ve tasavvufun kurumsallaşmasından sonra günümüze kadar hâlâ varlığını sürdüren bir kısım itiraz ve tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Nitekim tasavvufun gelişmesinde önemli katkıları olan Hallâc-ı Mansûr’un (ö. 309/922) aşk ve vecd hâlindeyken manevî sekrin etkisiyle söylediği “Ene’l-Hak” söylemi, kendisinden önceki sûfilerin de ifade ettiği halde ancak Muhyiddin İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) tarafından sistematize edilen “Vahdet-i Vücûd” anlayışı, tasavvuf

12 Ziya Selçuk, *Eğitim Psikolojisi* (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1994), 59; Özcan Köknel, *Kişilik* (İstanbul: Altın Yayınları, 1982), 197, 309; aktaran, Yılmaz, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 331.

13 Fena kavramı için bk. Ebu Bekir Muhammed b. İshak el-Kelabazî, *et-Taarruf li Mezheb-i Ehli’t-Tasavvuf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)* çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1992), 182; Ebu’l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risaletü’l-Kuşeyriyye fî İlmi’t-Tasavvuf*, thk. Ma’rûf Zerik - Ali Abdülhamid Baltacı (Beyrut: Dâru’l-Ceyl, 1990), 160; Ali b. Osman Cüllabî el-Hucviri, *Keşfu’l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)* çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1996), 365.

14 Gündüz, “Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita”, 28.

15 Okudan, “İnsanî Bir İnsiyak Olarak Râbita”, 206.

ehlinin yaşadığı bazı haller, uyguladıkları bazı ruhsal/manevî eğitim usulleri, keramet, mürşide teslimiyet, râbita gibi bazı hususlar öteden beri hep tartışma konusu olagelmıştır.

Râbita, tasavvuf tarihi boyunca mürşid-i kâmiller tarafından bu yola gönüllü olarak giren, ruhsal gelişim ve benlik dönüşümlerinin iyi ve güzel olmasını hedefleyen müridlere uygulanan bir seyr ü sülûk (ahlakî/manevî eğitim) metodudur. Esasen râbita, kişinin sevip saydığı, muhabbet duyduğu, âbid, zâhid, muttaki, güzel ahlaklı kâmil bir insanla ruhen ve kalben kurduğu manevî bir bağıdır. İki kişinin iç âlemlerinde gerçekleşen bu kozmik bağ/iletişim, aralarında var olan muhabbetin bir sonucudur. Başkası tarafından doğrudan ve kolaylıkla anlaşılamaz. Bu sebeple tasavvufa karşı olanlar, tasavvufa dışarıdan bir gözle bakanlar veya yanlış bilenlerce râbitaya itirazlar yapılmış ve tartışılmıştır. Elbette buna karşılık ehli tarafından da cevaplar verilmiş ve böylece râbita üzerine karşılıklı bir kısım münakaşalar yapılagelmıştır. Bununla beraber son iki asra kadar râbitaya itiraz veya karşı çıkma anlamında müstakil herhangi bir eserin veya risalenin yazıldığı tespit edilmemiştir.

Râbita aleyhine 19. yüzyıla kadar müstakil eser yazılmaması, uygulamanın ehli tarafından doğru yapıldığı kanaatini doğurur. Karşı çıkanlar genellikle râbitayı sadece bidat olarak görmüşlerdir. Ancak son dönem Osmanlı âlimlerinden Hafız Seyyid Hoca (ö.1895),¹⁶ râbitaya sadece bidat demekle kalmamış, aynı zamanda şirk olduğunu ve putperestliğe benzediğini söylemiştir. Râbita aleyhine yapılan eleştirilere cevap olmak üzere özellikle Nakşibendî-Hâlidî tarikatı mensupları, râbitayı savunmak amacıyla eserler kaleme almışlardır.¹⁷ Nitekim kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla râbita hakkında müstakil telif edilen ilk eserin Hâlid el-Bağdâdî'ye (ö. 1242/1826) ait olduğu kabul edilmektedir.¹⁸

N. Tosun, râbita konusunda yapılan eleştirileri şöyle değerlendirmektedir:

"Râbitayı eleştirenler, onu âdeta bir ibadet gibi algılayan, ibadetin de ancak Kur'an ve Sünnette belirlenebileceğini söyleyenlerden kaynaklanmaktadır. Oysa sûfilere göre râbita, bir ibadet değil şeyh ile mürid arasında sevgi ve feyiz alışverişine vasıta olacak bir metottur. Râbitayı eleştirenler genellikle onu aynı zamanda bir itikat meselesi şeklinde görürken sûfiler, eşini seven bir kişinin gıyabında onu düşünmesi gibi tabii bir hal olduğunu söylemişlerdir. Bu sebeple bazı sûfiler râbitayı 'şeyhe tam bir muhabbet' diye tarif etmişler ve râbitada şeyhin sûretini düşünmek için özel bir gayrete gerek olmadığını, muhabbetin yeterli olduğunu, zaten seven kişinin sevdiğini düşüneneceğini belirtmişlerdir."¹⁹

16 Son Osmanlı ulemâsından olan Hafız Seyyid Hoca hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Medresede müderrislik yapmış, râbitaya karşıtlığıyla tanınmış ve Ahmet Cevdet Paşa'nın (ö.1895) hocalarından olduğu bilinmektedir. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 4/8-9, 15-16; Dursun, "Râbitanın Tarihi Gelişimi, Tanımı ve Fikihî Hükümü", 109.

17 Tosun, "Râbita", 34/378.

18 Bu eser, risale mahiyetinde kaleme alınmıştır. Eser, yazma eser kütüphanelerinde "Risâle fi'r-Râbita" veya "Risâletü'r-Râbita" şekliyle kayıtlara geçmiştir. Bk. Dursun, "Râbitanın Tarihi Gelişimi, Tanımı ve Fikihî Hükümü", 90.

19 Tosun, "Râbita", 34/378.

Yukarıda söylendiği gibi, son dönemde râbitaya karşı çıkan ve ağır ithamlarda bulunan kişi Hafız Seyyid Hoca'dır. Râbitaya karşı çıkmak için yazdığı risalesiyle, sonradan türeyen bazı cahil tasavvuf ehlinin yanlış uygulamalarını eleştirmek istediğini belirtmiştir. Seyyid Hoca, râbita uygulamasına oldukça ağır ithamlarda bulunmuş, râbitayı bidatin ötesine taşımış ve şirk olduğunu söylemiştir. Bununla beraber, râbitanın bazı çeşitlerine karşı da yumuşak bir tavır takınmış, hepsine aynı sertlikle karşı çıkmamıştır. Ona göre farz, vacip veya müstehap ibadetler içinde yapılan râbitanın dinde yeri yoktur. Muhabbet râbitası veya manevî râbitaya karşı olmadığını da ifade etmiştir.²⁰

Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi, şeyhini ziyareti sırasında orada Hafız Seyyid Hoca tarafından râbita aleyhine yazılmış bir risale görmüş ve o risaleye reddiye maksadıyla cevaplar yazmıştır. Şimdi Mehmed Fevzi'nin itirazlara verdiği cevapları özetleyerek görelim.²¹ Mehmed Fevzi Efendi, karşı risaleden aldığı alıntıların sadece altını çizmiştir. Başlıklandırma, tarafımızdan yapılmıştır. Ayrıca Mehmed Fevzi Efendi'nin ifadelerini birebir aynen almadık, kısmen sadeleştirerek kısmen de anlam bütünlüğünü bozmadan kısaltarak aldık.

2.1. Râbita, İslam'dan Başka Din Kabul Etmek Sayılır

Râbita aleyhine yazılan risalede müellif "*Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır.*"²², "*Kim İslâm'dan başka bir din arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o ahirette ziyan edenlerden olacaktır.*"²³, "*İnsanlardan kimileri vardır ki, Allah'tan başka bazı varlıkları Allah'a denk tanrılar sayar da bunları Allah'ı sever gibi severler.*"²⁴, "*İyi bilinmeli ki bütün işler dönüp dolaşır Allah'a varır.*"²⁵ ayetlerini zikrederek, bu ayetlere göre râbita uygulamasını sanki İslam'dan başka bir din kabul etmek manasına geldiğini söylemektedir. Mehmed Fevzi Efendi, buna ciddiyetle itiraz etmiştir. Ona göre, bu ayetleri zikreden zatın maksadı, hakikati açıklamak değildir. Zira râbita, İslam'ın dışında değildir. İslam, kalp işidir, bu da Allah'ın davetine ve O'nun vuslatına vesile olan kâmil bir mürşide ihlasla yapılan râbitayla mükemmel olarak gerçekleşebilir. O halde, mürşid-i kâmillere râbita yapan müridler; Allah'ı zikredenlerdir, muvahhiddirler, aşıkırlar ve sadıkırlar. "Fenâ fillah" a ermek için haşa temsilleri vasıta kabul etmiş değildirler. Mehmed Fevzi Efendi, Müslümanı haksız yere küfürle itham etmenin büyük bir vebal olduğunu

20 Hafız Seyyid Hoca, *Risâle fî İbtalî'r-Râbita* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 01250-002), 1-2; *Şerhü Risâle İbtalî'r-Râbita* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu, 1518/1), 9-16.

21 Mehmed Fevzi Efendi'nin râbita hakkındaki görüşleri için ayrıca bk. Yılmaz, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 229; Koltas, "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin 'Râbita' Hakkındaki Aynü'l-Hakîka fî Râbitatî't-Tarîka Adlı Eseri", 111-136. Esra Kurnaz, *Edirneli Mehmed Fevzi Efendi'nin Tasavvuf Risâlelerinin İncelenmesi -Râbita ve Kerâmet Kavramları Çerçevesinde-*, (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

22 Âl-i İmran, 3/19.

23 Âl-i İmran, 3/85.

24 Bakara 2/165.

25 Şûrâ 42/53.

da belirterek, bunu söyleyenin gafil olduğunu söylemiştir. Sözü de Hz. Peygamber efendimizin hadisinden mülhem, "Kim bir Müslümanı tekfir ederse kendisi kafir olur"²⁶ ifadeleriyle teyit etmiştir.²⁷

Olay veya olguları eleştirmek, insanlıkla beraber var olan bir durumdur. Asıl olan eleştiride yapıcı, ıslah edici ve faydalı olmaktır. Ancak eleştirinin seviyesini ayarlamak, ifrat ve tefritten uzak durmak her zaman mümkün olmamıştır. Burada da âdeti bunun örneği ortaya çıkmıştır. Tasavvuf geleneğinde uygulanan râbîta, öteden beri eleştiri konusu olmuştur. Çalışmada râbîtaya itirazlarıyla konu edilen risale müellifi Seyyid Hoca, eleştiri seviyesini maalesef ileri götürerek "râbîta, başka bir din kabul etmektir" diyerek ağır bir ithamda bulunmuştur. Oysa İslam kültür ve medeniyeti içinde doğmuş, ona uygun eğitim görmüş ve Müslüman bir toplumda yaşamış biri için bu tür aşırı ve uç sayılabilecek düşünceler, pek hoş ve güzel olmamıştır. Elbette insanlar farklı düşünebilir, ortaya çıkan her durumu kabul etmeyebilir, hatta karşı da olabilir. Ancak duygu ve düşüncelerini ifade ederken karşı olduğu görüşleri yok saymadan, kırıcı ve ötekileştirici olmadan, daha olumlu, ılımlı ve yapıcı olması Müslümanca bir tavır olarak beklenir. Risalede görüldüğü bu tür eleştirilere cevap yazan Mehmed Fevzi Efendi'nin eleştiri sahibine göre daha makul ve ılımlı bir yaklaşımla görüşlerini beyan ettiği anlaşılmaktadır. Ona göre, risale sahibi böyle ağır ve haksız ithamlarla geçekleri gizlemek istemiştir. Zira râbîtayı uygulayan tasavvuf ehli; mümin, Müslüman ve muvahhid insanlardır.

2.2. Râbîta Bidattir

Risalede râbîtanın bidat olduğu iddia edilmiş ve Peygamber efendimizin, "İşlerin en kötüsü, sonradan ortaya çıkan şeylerdir. Dinin aslında olmayıp, sonradan meydana gelen her şey bidattir. Her bid'at ise sapıklıktır."²⁸ hadisi gerekçe olarak sunulmuştur. Bu itiraza cevap olarak Mehmed Fevzi Efendi, "Hadis-i şerifte geçen bidatten maksadın itikadi yönden sapık olan fırkalardır, aksine tarik-i Muhammediye ehli asla bidat üzere değildirler. Zira râbîta ehlinin kâmil bir mürşidle kalben ve zevken bağ kurması, bidat sayılmaz. Ayrıca, Hz. Peygamber'in zamanındakiler dahi râbîta ehli idiler." şeklinde açıklama yapmıştır.²⁹

Seyyid Hoca'nın râbîtaya yaptığı itiraz, Hz. Peygamber'in hadisinden yola çıkarak, sonradan ortaya çıkan ve sûfilerin manevî gelişim ve dönüşüm için uyguladıkları yöntemedir. Mehmed Fevzi Efendi'nin itiraza cevabı ise, hadisin itikadi yönden sapıklıklara işaret etmesi, dolayısıyla bu uygulamanın sâlikin eğitimi için kullanılan bir yöntem olması cihetiyledir. Bu sebeple hadis, Kitap ve Ehl-i sünnet

26 Hadis için bk. Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Müslim, *Sahihu Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2010), "İman", 26.

27 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakika fi Râbitati't-Tarika*, 9-10.

28 Hadis için bk. Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, thk. Halil b. Me'mun (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2004), "İtisâm", 2; Müslim, "Cuma", 13.

29 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakika fi Râbitati't-Tarika*, 10-11.

çizgisinde olanlara yönelik değildir. Şüphesiz tasavvuf ehli, asla İslam dışı bir tutum ve davranış içinde olmamıştır. Onlar hadiste zikredilen bidat konusunu geniş anlamda değerlendirmişler, râbitanın da “cami, medrese, teravih namazının cemaatle kılınması...” gibi sonradan ortaya çıkan hasene türünden olduğunu kabul etmişlerdir. Mehmed Fevzi Efendi de tasavvuf ehli arasında yetişen biri olarak bu durumu böyle bildiği için, cevabı uzatmadan değerlendirmesini kısa tuttuğu anlaşılmaktadır. Kanaatimizce, râbitayı “bidat” olarak değerlendirmek, tasavvuf düşüncesini ve sûfileri tam anlamıyla bilmemekten kaynaklanan ağır ve haksız bir ithamdır.

2.3. Râbita Şirk, Puttur

Son dönem Osmanlı âlimlerinden Hafız Seyyid Hoca, râbita aleyhine yazdığı risalede oldukça ağır ithamlarda bulunmuş ve râbitayı şirk olarak kabul etmiştir. Kendisi de tarikata intisap etmiş ve bu uygulamayı yaşamış biri olarak daha sonra râbitayı şeriata aykırı bir durum şeklinde değerlendirmiştir. Hatta biraz daha ileri giderek, râbitayı “put” şeklinde nitelendirmiştir.³⁰

Mehmed Fevzi Efendi, râbitaya yapılan bu eleştiriyi ağır ve haksız saymış, kendisine göre de cevap vermiştir. Ona göre bu zatın söyledikleri, temelde tasavvuf düşüncesindeki tarikat-hakikat-marifet anlayışını inkâr etmektir. Çünkü bir şeyin temelde var olan bir rûknünü inkâr etmek, o şeyin diğer rûkünlerini de inkâr etmek manasına gelir. O halde, böyle bir şey iddia eden kişi, aslında tüm tarikatlara ve mutasavvıflara da karşı çıkmış ve inkâr etmiş sayılır. Üstelik râbitaya “pis put veya şirk” demek, Ehl-i imanı küfürle itham etmektir. Zira putlara kafirler tapmışlardır. Bunların iman ve amelleri de bâtil, boş ve faydasızdır. Oysa mümin bir insanın putlara tapması asla söz konusu değildir. Ehil ve liyakatli bir müşdid-i kâmile râbita yapan muhlis, muhsin, muttaki, zâhid bir mürid, deli olsa bile, müşdidini -haşa- mabûd olarak görmez. Asla “ona tapıyorum, ona ibadet ediyorum” demez. Sadece müşdidini Allah yolunda bir rehber, O’nun rızasını kazanmada yardımcı olan bir mürebbi olarak görür. Bundan dolayı râbita ehli putperest değildirler, bilakis Hüdâperest’tirler ve Cenâb-ı Allah’a kulluk etmektedirler.³¹

Mehmed Fevzi Efendi, tarikat ehlinin bir müşside râbita yapmasını, muvahhid Müslüman birinin takva sahibi bir zatı imam seçip arkasında namazı cemaatle kılmasına benzetmektedir. Ona göre münferiden veya cemaatle kılınan namaz, Allah içindir. İmam, burada sadece bir vasıta gibidir. Nitekim okunan Fatiha suresindeki “Yalnız sana ibadet ve yalnız sende yardım dileriz.”³² ayetini, tek başımıza kıldığımızda kendimiz, cemaatle kıldığımızda ise imam okur. Yani başka birisi dahi bizim için bu ayeti okuduğunda bile yine Allah’a kulluktan başka bir şey dilemiş sayılmaz, bütün ibadet ve kulluğumuzu yine Allah’a tahsis etmiş oluruz.

30 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakika fî Râbitatî't-Tarîka*, 12.

31 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakika fî Râbitatî't-Tarîka*, 12-14.

32 el-Fâtiha 1/5.

Sadece namazdan daha fazla sevap kazanmak niyetiyle imam bizim için bir vasıta olmaktadır. Böylece imama uyan biri, daha fazla sevap kazanarak Allah'a daha yakın olmaya yol alır, huzur ve huşuya kavuşur. İşte mürşid-i kâmile râbita yapmak da bunun gibidir. Şüphesiz tasavvuf hal işidir, bizzat yaşanır, kaal işi olmadığı için anlatılması da zordur. Hasılı, daha fazla sevaba nail olmak maksadıyla kendisine namaz kıldırması için birini imam seçene veya imama "put veya şirk" demek mümkünse, o zaman râbita yapan müride veya mürşide de demek mümkündür.³³

İnsanların her konuda görüş ve fikir birliğinde olmaları elbette beklenemez. Özellikle dini konularda farklı görüşte olanları din dışılıkla itham etmek, vebal gerektiren bir durumdur. Hafız Seyyid Efendi'nin râbitayı şirk olarak nitelendirmesine karşılık, Mehmed Fevzi Efendi, kendisince makul itirazlarda bulunmuş ve söz konusu ağır ithamların bir Müslümana yakışmayacağını belirtmiştir.

2.4. Şeyhe Râbita, İblis'e Râbitadır

Risale sahibinin iddiasına göre şeyhe yapılan râbita, İblis'e yapılmış gibidir. Her ikisinde de meydana gelen keyfiyet aynıdır. Akıl, bunun için yeterli bir delildir. Aklî alamet, râbitanın şeytanî olduğunu gösterir.³⁴

Râbitaya itiraz sadedinde yazılan bu ifadeye Mehmed Fevzi Efendi'nin cevaben yazdığı ilk cümlesi, "Özrü kabahatinden büyük, delili iddiasından bozuk." olmuştur. Çünkü müellif, açıkça olay ve olguyu birbirine karıştırmıştır. Mehmed Fevzi Efendi'ye göre şeytana râbita, onu mürşid kabul etmeyi gerektirir ki bu, apaçık küfürdür. Oysa bir müridin ihlasla mürşidine yaptığı râbita, ruhanî bir zevk ve nuranî bir şevktir. Müridin râbitadan hedeflediği asıl amaç, Allah'tan başka her şeyden (mâsivâdan) yüz çevirmek, kalbini bütün dünyevî varlıklardan arındırmak ve sadece Allah'a yönelmektir. Nihayet tüm benliği ile Allah Teala'da fâni olmaktır. Mürşide yapılan râbita bunu sağlamaya yardımcı olabileceksen, İblis'e yapılmış gibi aynı görmek, hüsrandır. İblis, Allah'ın huzurundan kovulmuş bir melundur. Mümin ve Müslüman bir mürşidle aynı kefeye konulamaz. O, kendisine uyanları dalalete, mürşid ise selamete götürür. Biri bâtil, diğeri hak yol üzeredir. Biri Allah'ın düşmanı, diğeri dostudur.³⁵

Mehmed Fevzi Efendi, iddia sahibine, Allah'ın huzurundan kovulmuş ve O'na düşman İblis'in her zaman kötülük üzere olduğunu, bunun aksine insanlara doğru yolu gösterip iyilik ve güzelliğe sevk eden mürşidin ise hak üzere olduğunu şu ayet ile cevap vermiştir: "*Allah iman edenlerin velisidir, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velileri ise sahte ilahlardır (Tağutlardır), onları aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sokarlar. İşte bunlar ateş ehlidirler, orada devamlı kalıcıdırlar.*"³⁶

33 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakika fi Râbitatı't-Tarika*, 14-15.

34 Hafız Seyyid Hoca'nın râbita hakkındaki iddiaları için bk. Hafız Seyyid Hoca, *Risâle fi İbtalî'r-Râbita* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 01250-002), 1-2; *Şerhü Risâle İbtalî'r-Râbita* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu, 1518/1), 9-16.

35 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakika fi Râbitatı't-Tarika*, 15-16.

36 el-Bakara 2/257; Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakika fi Râbitatı't-Tarika*, 16.

Müddeinin oldukça ağır ithamlarına karşılık Mehmed Fevzi Efendi, iddiaların dayanaktan yoksun olduğunu, söylenenlerin aklî ve mantıkî bir tutarlığının olmadığını vurgulayarak itirazda bulunmuştur. İddia sahibinin doğru ile yanlışlı birbirine karıştırdığını söylemiş ve ona göre anlayacağı dilden basit ve sade ifadelerle cevap vermiştir.

2.5. Râbitanın Hiçbir Dini Dayanağı Yoktur

Hafız Seyyid Hoca, râbitayı savunanların hiçbir delillerinin olmadığını iddia ederek yanlış yolda olduklarını söylemiştir. Hâlid el-Bağdâdî'nin ve diğer tasavvuf ehlinin râbitanın dini meşruiyeti hakkında yazdıklarının hepsini mütalaa ettiğini, söylediklerinin “örümcek ağından daha zayıf” olduğunu iddia etmiştir. Mehmed Fevzi Efendi, müddeinin bu ifadesine verdiği cevapta, her şeyden önce râbitanın ayet, hadis ve Allah dostlarının icma ile yapılan bir uygulama olduğunu belirtmiştir. Ona göre, râbitanın dayanakları söylenenlerin aksine oldukça kuvvetlidir. Üstelik râbita aleyhine böyle itirazlarda bulunan bu zat, bilmeden kulağına gelen çirkin sözlerle hareket etmektedir. Sadece yalan yanlış sözlerle iftira ve karalama yapmaktadır. Hakikati araştırma gereği bile duymamaktadır. Böylece tasavvuf ehline haksızlık yapmıştır.³⁷

Mehmed Fevzi Efendi'nin râbitaya itiraz etmek için amacını aşan ifadeler kullanan Hafız Seyyid Hoca'ya verdiği cevapların öncelikle üslup açısından oldukça nazik ve kibar ifadeler olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca muhteva açısından da cevapların itiraz edilen her hususa değinmesi de dikkat çekicidir. Mehmed Fevzi Efendi'nin işaret ettiği gibi, geçmişten günümüze tasavvufa yönelik yapılan eleştiriler ve itirazlar, hakikatten uzak, gerçek bilgiye dayanmadan, belki kulaktan duyma bilgilerle hareket edilerek yapılagelmıştır. Bu, bir Müslümanın tavrı olmadığı gibi bir âlimin tavrı hiç değildir. İtiraz ve eleştirinin de bir üslubu ve nezaketi olmalıdır.

2.6. Râbita Din ve Tasavvufla İlgili Kaynaklarda Yoktur

İtiraz sahibinin yine râbitanın dinde olmadığına dair ciddiyetle söylediği şeylerden biri de konunun tefsir, hadis ve tasavvuf kitaplarında yer almaması iddiasıdır. Bu kaynakları taradığını, hiçbirisinde râbitanın dinde olduğunu belirten bir ifade veya ibare bulamadığını söylemiştir. Ona göre tasavvufta uygulanan râbita, sonradan türeyen cahil sûfilerin uydurduğu bir şeydir. Bu sebeple İslam'ın tevhid anlayışına aykırı bir fitnedir.³⁸

Mehmed Fevzi Efendi, râbita aleyhindeki bu itirazlara doğrudan şu ayetlerle cevap vermiştir: “Rükû edenlerle beraber rükû edin.”³⁹, “Her kim Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine nimetler verdiği peygamberler, siddikler,

37 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakika fî Râbitati't-Tarika*, 19.

38 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakika fî Râbitati't-Tarika*, 19-20.

39 el-Bakara 2/43.

şehitler ve salihlerle beraber olurlar. Bunlar ne güzel arkadaşlardır.”⁴⁰, “O’na (yani Allah’a yaklaşma hususunda) vesile arayın.”⁴¹ Müellif, ayetlerin nüzul sebepleri ile zâhirî delaletlerinin farklı olduğundan hareketle, râbitaya delil olmaları bakımından tartışılabilirliğini de belirtmiştir. Ancak Allâme Beyzâvî’nin⁴² İbn Abbas’a dayandırdığı “Kur’an-ı Kerim’in her ayetinin zâhirî tefsiri olduğu gibi, mutlaka bâtinî tevili de vardır.” rivayetini alıntılararak, ayetlerin manevî/bâtinî yorumlarının râbitaya delil olabileceğini söylemiştir.⁴³

Hafız Seyyid Hoca’nın “râbitanın dinî kaynaklarda hiçbir delili yoktur” iddiasına karşı Mehmed Fevzi Efendi, Nakşî-Hâlidî tarikatına mensup olması hasebiyle kendisinden önceki kadim ulemânın izini takip ederek onların râbitaya delil olarak kabul ettikleri ayetleri söylemiştir. Kanaatimizce Mehmed Fevzi Efendi, Hâce Ubeydullah Ahrâr’ın (ö. 895/1490) “Sadıklarla beraber olun.” ayetini “Sadıklarla hem sureten hem de ruhen beraber olmak gerekir. Sadıklarla ruhen beraber olmanın adı da râbitadır.”⁴⁴, İsmail Hakkı Bursevî’nin ise (ö. 1137/1725) “Sadıklardan murat, kâmil mürşidlerdir.”⁴⁵ şeklinde yorumlamalarından hareketle itiraza verdiği cevapta ayetlerin bâtinî manalarının da olduğunu vurgulamıştır. Böylelikle sûfileri cehaletle itham edenlerin aksine kendi cehaletlerini nezaketle ifade etmiş, ayetlerin bu derinlikteki manalarını anlamadıklarını söylemiştir.

2.7. Râbita, Tasavvufa Karşı Olmak İçin Yeterli Bir Sebepdir

Hafız Seyyid Hoca’nın itiraz ettiği hususlardan birisi de kişisel kanaatinden yola çıkarak râbitanın hidayete engel kötü bir uygulama olduğu yönündedir. Ona göre, kendisi Nakşî-Hâlidî tarikatı mensubu ve hatta icazetli birisiymiş. Öyle ki bir teveccühüyle yedi-sekiz kişiyi kendinden geçirebilecek kadar becerikliymiş. Ancak râbita sebebiyle bu tarikattan ayrılmış ve hidayete ermiş. İddia sahibi, buradan da bir çıkarımda bulunarak râbitanın doğru bir yol olmadığına kanaat getirdiğini belirtmiştir.⁴⁶

İtirazlara reddiye yazan Mehmed Fevzi Efendi, ifadelerindeki nezaket ve ihtiramdan anlaşıldığı kadarıyla, müddeinin kişisel kanaatine hiç değinmeden, “Birine doğru veya yanlış gelen bir şey, başkasına öyle gelmeyebilir. Bir müridin râbitadan dolayı tarikattan ayrılması, râbitanın yanlış veya kötü olduğunu göstermez ve diğer müridlerin ayrılmasını da gerektirmez.” ifadeleriyle karşılık vermiştir. Ayrıca tarikatların ortaya çıktığı zamandan beri manevî/ahlakî eğitimin geleneksel bir uygulaması olan râbitaya kişisel kanaatini genelleyerek dil uzatması, kibir ve enaniyetin göstergesi olduğunu söylemiştir.⁴⁷

40 en-Nisâ 4/69.

41 el-Mâide 5/35.

42 Müellifin burada kastettiği kişi, meşhur müfessir Kâdî Beyzavî’dir (ö. 685/1286).

43 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü’l-Hakika fî Râbitatî’t-Tarika*, 20.

44 Mevlâna Ali b. Hüseyin Safiyyüddin, *Reşahat Ayn-el Hayat: Can Damlaları*, sad. Necip Fazıl Kısakürek (İstanbul: Eser Kitabevi, 1978), 273-274; Hâlid el-Bağdâdî, *Risâle fî’r-Râbita* (Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 6129/9), 53b; Dursun, “Râbitanın Tarihi Gelişimi, Tanımı ve Fıkhi Hükümü”, 95.

45 İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsiru Ruhi’l-Beyan* (Beyrut: Dâru l-hyai’t-Turasi’l-Arabi, 2001), 3/532.

46 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü’l-Hakika fî Râbitatî’t-Tarika*, 23.

47 Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü’l-Hakika fî Râbitatî’t-Tarika*, 23-24.

Mehmed Fevzi Efendi, râbita karşıtı risale sahibi Hafız Seyyid Hoca'ya reddiye türünde yazdığı risalesinin son kısmında şöyle tavsiye ve nasihatte bulunmuştur: "Bu zat bula bula ilahî aşk ile yanıp tutuşan tevhid ehlini mi bulmuş? Sanki yazılacak, araştırılıp incelenecek hiçbir mesele kalmamış gibi, oturmuş râbita ehlinin bidat ehli ve hatta müşrik/putperest olduğunu yazmış. Aklınca bu iddialarını ispata kalkışıyor. Daha sonra da bu talihsiz risaleyi etrafa yayıyor. Belli ki maksadı, râbita ehline karşı herkesin kalbinde bulunan güzel itikadı çekip almak ve böylece onları halkın nazarında kötü göstermeye çalışmak. Elbette herkesin gerekli gördüğü meselelerle alakalı olarak, aklının erdiği ve dilinin döndüğü kadar bir şeyler söylemesi icap ediyorsa yazması şarttır. Ancak o mesele ile alakalı kaynaklara müracaat edip iyi bir tahlile tabi tutması gerekir."⁴⁸

Mehmed Fevzi Efendi'nin râbitaya itiraz eden şahsın görüşlerine reddiye mahiyetinde söylediği ifadelerinde oldukça edep ve nezaket ölçülerine dikkat etmiş, karşı tarafa aynı sertlikle cevap vermemiştir. Bu durum bile tasavvuf ehlinin İslam ahlakının en temel ilkelerine bağlılığını ve onları şiar kabul ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca müddeinin basit kişisel kanaatleri sanki genel bir sonuç gibi göstermesini, "kötü niyetli bir davranış olarak yorumlaması", bir âlim ve sûfiye yakışan tavır olduğu da muhakkaktır.

Sonuç

Tasavvuf tarihi boyunca tasavvufa haklı veya haksız pek çok eleştiri ve itiraz yapılmıştır. Bu itirazlardan birisi de tasavvuf geleneğinde uygulanan râbitaya olmuştur. Özellikle son iki asırda râbitaya yapılan eleştirilerde fazlalık görülmüştür. Nitekim 19. yüzyılda râbitaya itiraz edip eleştirenlerden biri de Osmanlı âlimlerinden Hafız Seyyid Hoca olmuştur. Râbita konusundaki tartışmalar zamanla kitap veya risaleler ile onlara yapılan reddiyelerin telifine kadar varmıştır. Son dönem Osmanlı müderrislerinden Hafız Seyyid Hoca, kendisi de bir mürşide intisaplı iken, tarikattaki râbita uygulamasından dolayı ayrılmış ve oldukça sert ve ağır ithamlarla tasavvuf ehlini eleştirerek bir risale yazmıştır. Bu risaleyi gören dönemin âlim ve sûfilerinden Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi, eleştiri ve itirazlara reddiye mahiyetinde *Aynü'l-Hakîka fî Râbitatî't-Tarîka* adıyla bir risale yazmıştır. Reddiyesinde, iddia sahibinin her söylediğine cevap yetiştirmesinin zaman ve imkân dahilinde zor olduğunu, sadece kendisine göre bazı iddiaları alıp onlara cevap verdiğini beyan etmiştir. Ayrıca iddia sahibinin her ifadesini uzun uzadıya değil, iktibaslar yaparak ayet, hadis, ulemâ, urefâ ve tasavvuf ehlinin uygulamalarıyla cevap vermiştir. Mehmed Fevzi Efendi'nin kullandığı dil ve üslubun iddia sahibine göre oldukça nazik, kibar, bir âlim ve sûfi erkanına uygun olduğunu söylemek gerekir.

Mehmed Fevzi Efendi, risalesinde özellikle râbitanın şirk ve putperestlik gibi ağır ithamlarla mahkum edilmesine karşı, geleneksel sûfi anlayış ve tarikat ada-

⁴⁸ Mehmed Fevzi Efendi, *Aynü'l-Hakîka fî Râbitatî't-Tarîka*, 24.

bını merkeze alarak itidalli fakat kararlı bir duruş sergilemiştir. Râbitanın, mürid ile mürşid arasında kurulan sevgi temelli manevî bir bağ olduğunu, bu bağın müridin kişisel dönüşüm ve ahlakî gelişiminde mürşidinin manevî hâlinden feyiz alarak tekâmül etmesine vesile olduğunu belirtmiştir. Râbitanın sûfi gelenekte yalnızca Nakşibendiyye tarikatına mahsus olmayıp diğer tarikatlarda da uygulanmasından hareketle, onu tasavvufî terbiyenin bir usulü olarak değerlendirmiştir. Onun ibadet veya akidevî bir yükümlülük olmadığını belirtmiş, böyle değerlendirildiği takdirde hem ilmî hem de tarihî dayanaklardan yoksun olacağını ve yanlış sonuçlara ulaşacağını ifade etmiştir. Böylece râbitanın mürşid ile mürid arasında kurulan manevî bir sevgi, yöneliş ve feyiz alışverişi ile ahlak ve seyr ü sülûk yöntemi olduğunu ısrarla vurgulamıştır.

Ayrıca Mehmed Fevzi Efendi'nin *Aynü'l-Hakika* adlı risalesi, tasavvuf ehlinin geleneksel uygulamalarına yöneltilen eleştirilerin çoğunun yanlış bilgi, taassup ve üslup hatasından kaynaklandığını göstermesi bakımından da önemlidir. Mehmed Fevzi Efendi, itirazlara delalet eden ayet ve hadisleri bâtinî yorumlarıyla açıklamış, klasik sûfi metinlerde yer alan yorumlara atıf yaparak râbitanın hem amelî hem de ahlakî bir işlev taşıdığını ortaya koymuştur. Ona göre râbita anlayışında mürşid, bir mabûd değildir. Allah'a giden yolda bir vesile ve hal transferi yapan, rol model alınabilen bir aynileşme aracıdır.

Çalışmanın ulaştığı önemli sonuçlardan bir diğeri, tasavvufî bir metnin aynı zamanda bir ahlakî duruşun da temsilcisi olduğudur. Mehmed Fevzi Efendi'nin üslubu, karşı görüşler ne kadar sert ve yıkıcı olursa olsun daima edep, nezaket ve ilmî temelli bir muhataplık esasına dayanmıştır. Bu yönüyle *Aynü'l-Hakika*, sadece bir reddiye değil, aynı zamanda bir sûfi ahlak örneği olarak da değerlendirilebilir. Râbita tartışması üzerinden ortaya çıkan bu metin hem tasavvufun iç disiplini hem de dışarıdan yöneltilen eleştirilerle yüzleşme biçimi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bu çalışma hem râbita kavramının tarihsel gelişimini hem de 19. yüzyıl Osmanlı ilmî ve tasavvufî çevrelerinde nasıl tartışıldığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, Mehmed Fevzi Efendi'nin şahsında sûfi âlimlerin meseleleri nasıl müdafa ettiklerini ve ilmî geleneği nasıl sürdürdüklerini gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

- Adler, Alfred. *Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme*. Trc. Belkıs Çorakçı. İstanbul: Say Yayınları, 1983.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir*. haz. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Arslan, Sevim. "Muhabbet Râbitası". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III (2015), 49-70.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsiru Ruhi'l-Beyan*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2001.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihu'l-Buhârî*. thk. Halil b. Me'mun. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2004.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2005.
- Dursun, Akif. "Râbitanın Tarihi Gelişimi, Tanımı ve Fıkhi Hükümü". *Sufiyye* 10 (Haziran 2021), 83-129. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.958793>.
- Geylanî, Muhyiddin Ebu Muhammed Abdülkadir. *Fütûhu'l-Gayb*. Kahire: b.y., 1973.
- Göktaş, Vahit. "Mevlânâ Halid-i Bağdâdî'nin "Risaletü fî Tahkiki'r-Râbita" Adlı Eseri ve Râbita ile İlgili Görüşleri". *Tasavvuf Yazıları*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
- Gündüz, İrfan. "Tasavvufi Bir Terim Olarak Râbita". *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007), 23-53.
- Hafız Seyyid Hoca. *Risâle fî İbtâlî'r-Râbita*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 01250-002.
- Hafız Seyyid Hoca. *Şerhü Risâle İbtâlî'r-Râbita*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu, 1518/1.
- Hâlid el-Bağdâdî. *Risâle fî'r-Râbita*. Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 MK. Yz. A 6129/9.
- Hucvirî, Ali b. Osman Cüllabî. *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 1996.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, 1414.
- Kelabazî, Ebu Bekir Muhammed b. İshak. *et-Taarruf li Mezheb-i Ehli't-Tasavvuf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1992.
- Koltaş, Nurullah. "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin "Râbita" Hakkındaki Aynü'l-Hakîka fî Râbitatî't-Tarîka Adlı Eseri". *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin Üç Risalesi*. ed. Abdullah Taha İmamoğlu. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Köknal, Özcan. *Kişilik*. İstanbul: Altın Yayınları, 1982.
- Kurnaz, Esra. *Edirneli Mehmed Fevzi Efendi'nin Tasavvuf Risâlelerinin İncelenmesi -Râbita ve Kerâmet Kavramları Çerçevesinde-*. Edirne: Trakya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye fî İlmî't-Tasavvuf*. thk. Ma'rûf Zerik - Ali Abdülhamid Baltacı. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1990.
- Kutup, Muhammed. *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 1987.

- Mehmed Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü el-Hac. *Aynü'l-Hakika fî Râbitati't-Tarika*. b.y., ts.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahihu Müslim*. nşr. Muhammed Fuad Abdül-baki. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2010.
- Necmeddin Kübrâ, Ebu'l-Cennâb. *Fevâ'ihu'l-Cemâl ve Fevâtihu'l-Celâl*. thk. Yusuf Zeydan. Kahire: Dâru Suâd es-Sabâh, 1993.
- Okudan, Rifat. "İnsanî Bir İnsiyak Olarak Râbita". *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 10 (2003), 201-218.
- Safiyüddin, Mevlâna Ali b. Hüseyin. *Reşahat Ayn-el Hayat: Can Damlaları*. sad. Necip Fazıl Kısakürek. İstanbul: Eser Kitabevi, 1978.
- Sayar, Kemal. *Sûfî Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Selçuk, Ziya. *Eğitim Psikolojisi*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1994.
- Selvi, Dilaver. *Tasavvuf Metodu Olarak Râbita*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016.
- Songar, Ayhan. *Psikiyatri*. İstanbul: Geçit Kitabevi, 1977.
- Tosun, Necdet. "Râbita". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/378-379. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Tosun, Necdet. *Bahaeddin Nakşbend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/506-509. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Ömer. *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: Hikemiyat Yayınları, 2022.